

סקירת ספרים

Thank you for dying for your country: commemorative texts and performances in Jerusalem. Chaim Noy, Oxford University Press, 2015, 261 p.

נעמה שפי*

בקיץ 1967 עליתי מכיתה א' במדינת ישראל לכיתה ב' בארץ-ישראל. בתום שירות מילואים ממושך של אבי בסיני, לקחו הוריי את אחיותיי ואותי להכיר את המדינה שמתחה את אבריה עד להיסטוריה הרחוקה. סיירנו בבית לחם ובחברון התנ"כיות, חצינו את העיר העתיקה אל קדושת הכותל, ושמענו על גבורת החיילים בגבעת התחמושת. בצעידה זקופה בתוך השוחות הירדניות, מוסתרת מעיני כל, ניסיתי להבין מה לנו, מפריחי השממה, עם אדמת הטרשים הירושלמית. ככל שניסה אבא להבהיר לי סוגיות אסטרטגיות, כך התבצרת בעולם הגידולים שלא יצלו בגבעה החשופה. מאז, דבקתי באהבת אדמה ובתמיהה גדולה על הכיבוש. מעולם לא שבתי לשם מחשש שזיכרון הילדות הזה ישובש לנוכח המציאות. אילו שבתי, מסביר חיים נוי בספרו, הייתי מגלה "מקדש של גבריות הגמונית, עמוסה בייצוגים של גברים אשכנזים, הטרסקסואלים בעלי כישורים גופניים, שההילה וההון הסמלי שלהם נובעים מלוחמה ומקרב" (Noy 2015: 141); התרגום שלי, נ.ש.).

182 חיילים נפלו בקרב על ירושלים. הכותל המערבי הפך סמל לשיבה לארץ האבות ואילו גבעת התחמושת, אתר הקרב ההרואי על הבירה, הייתה לסמלו. הגבעה הפכה למוזיאון ב-1975, וב-1990 נקבע בחוק, כי המוזיאון הוא אתר מורשת לאומי. בכך הפך לחלק מרצף הקודש הירושלמי: הכותל המייצג את הקדושה האמונית, יד ושם המשמר את קדושת הנספים, וגבעת התחמושת המסמלת את מקומה הייחודי של חמדת הגבורה. ספרו של נוי מפרש את האתר מזווית לא שגרתית: לא מורשת קרב, לא חוויה מוזיאלית לשמה, אפילו לא דיון ישיר בהנצחה, אלא התמקדות בספרי המבקרים ובאמצעותם ניתוח המושתת על מגוון רחב של שדות מחקר ובכללם לימודי תיירות; זהות לאומית, מורשת ומוזיאונים; אתנוגרפיה של טקסט וכתובה; ולימודי תקשורת ומדיה.

נוי מבקש לקרוא את הספרים בדרך שלמענה התאים מתודולוגיה ייחודית: לא עוד קריאה של טקסט באופן בלעדי, לא עוד הסתפקות במעקב אחר התנהגותם של המבקרים-התיירים, אלא שילוב של השניים. בספרו הוא עוקב הן אחר הטקסט הכתוב, הן אחר תהליכי ייצורו וממשיג את סוג המעקב הזה כ-PDA) Performative Discourse Analysis).

* פרופ' נעמה שפי מלמדת במחלקה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר. עיקר מחקרה עוסקים בהשפעת התרבות הגרמנית על התרבות העברית והישראלית. מחקרה האחרונים עוסקים בהתקבלות של תרבות גרמנית למן הקמת המדינה ובניתוח סמיוטי של שטרי הכסף במדינת ישראל (יחד עם פרופ' ענת פירסט).

בכך הוא מציע תמונה הוליסטית, הכוללת את נוכחותו של אתר המורשת, את ההקשר שבתוכו פועלים המבקרים, ואת העדות שחיברו מתוך סוגים שונים של מחויבות – לאומית, פוליטית, חברתית, אינטימית – שהיא ביטוי להנחות יסוד בדבר הציפייה מעדות ממין זה. את החידוש התיאורטי שבספר אפשר לקרוא גם כענף של הקריאה האתנוגרפית בהקשר טכנולוגי, Actor (ANT) Network Theory, הרואה בחפצים חלק אינטגרלי מן המערך האתנוגרפי. אצל נוי, הסביבה, הציפיות, האווירה ותפיסת הלאומיות הן מרכיבים מרכזיים במערך האתנוגרפי רב הפנים ורב הרבדים שהוא מציע.

לספר שלושה שערים – "כניסה", "תודה שמתת(ם) למען המולדת", ו"יציאה" – המאכלסים עשרה פרקים: תיאוריות מתחום לימודי תיירות, אתנוגרפיה של כתיבה, תיאוריות של מדיום, ומקומן של זהות והנצחה אתנו-לאומיות בישראל; הצגת זירת המחקר במוזיאון גבעת התחמושת; הצגת ספר המבקרים; קריאה טקסטואלית בספר המבקרים; קריאה בן הפרפורמטיבי של הטקסטים; בחינת הקשרים חברתיים של הכתיבה; ייצוגים מגדריים ומשפחתיים בטקסטים, ובכללם התייחסות לאתניות ולפוליטיקה; קריאה בספר האח"מים; קריאה אתנוגרפית חוזרת במחקר; ומסקנות.

כ-200,000 איש ביקרו במוזיאון מדי שנה בראשית המילניום, מספר שירד בתגובה לאינתיפאדה השנייה. רבים מן המבקרים הם בני נוער וחיילים שמגיעים לאתר כחלק מפרויקטים חינוכיים, ואחרים הם כולנו ואורחינו: ישראלים מרחבי הארץ ובכללם חרדיים מן השכונות הסמוכות לגבעה, ותיירים – רובם המכריע יהודים – המשלבים את המוזיאון בסיוור הירושלמי שלהם. נוי ערך את עיקר מחקרו בין יוני 2005 ליוני 2006 ושב למוזיאון באופן ספורדי עד תום המחקר ב-2012. אל ניתוח ספרי המבקרים הגיע מן החוץ פנימה: תיאור הגבעה כולה, המוזיאון והתערוכה שבו, ולבסוף – ספרי המבקרים עצמם. בסך הכל, קרא נוי יותר מאלף רישומים של מבקרים, מהם 65 אחוז בעברית, 28 אחוז באנגלית, והיתר – בשפות שונות או ביותר מאשר שפה אחת. רובן המכריע של הרשומות כולל טקסט, וכרבע מחזיקות רק פרטים על החותם. באופן מפתיע, גם בעידן הטוקבק/לייק/רייטינג, מרבית הכותבים מזדהים באופן מלא, וגם אם הם משתמשים בפרקטיקות פופוליסטיות מסוג "כבוד לגולני", או "ביטון היה כאן", הם נמנעים מכתובה מעוררת אי נחת.

נוי בחן את הכתובים לגופם, אבל גם את הדרך אליהם. למשל, בבוחנו את השאלה מי כותב, התעכב על דינמיקות בין חברים ובתוך משפחה ובכלל זה ציתות לאמירות כמו "תכתבי את, יש לך כתב יפה". כל רשומת ביקור זכתה לבדיקה מלאה של הטקסט, שפתו (החרדים), מתברר, לא כתבו (ביידיש), והאיורים – אם היו – שנלוו אליו. מובן מאליו, שהטקסטים עצמם נבחנו היטב ונמצא שלרוב הם מתכתבים עם הזהות הלאומית הישראלית, כפי שאפשר ללמוד מכותרת הספר *Thank you for dying for your country*, הלקוחה מתוך אחד הרישומים בספר ומהדהדת את אמירתו הנודעת של הגיבור הלאומי בה"א הידיעה, יוסף טרומפלדור, "טוב למות בעד ארצנו". ההדהוד הזה אינו אקראי ומשקף השוואות בין אז להיותם (פינוי גוש קטיף ומלחמת לבנון השנייה), וגם את האימוץ של השיח הוותיק שבלט במלחמת העצמאות, המנכס את החיילים לעמם – "חיילינו",

"בנינו" ודומיהם. מנגד, בצד רישומי ב"ה, מצא נוי גם הסבר כי לא החיילים הם השומרים על עם ישראל אלא אדוני צבאות.

רק 11 אחוזים פנו לכתובה ביקורתית, החורגת מן הקונצנזוס. אפשר להסביר זאת בשתי דרכים. האחת, זהו המשך של המיעוט שהרשה לעצמו לבקר את הכיבוש הדרמטי – חנוך לוי ואורי אבנרי בולטים במיוחד בהקשר זה – בשעה שרוב הישראלים היו שרויים באווירת הניצחון המשכרת. האחרת, מרבית המבקרים מעלים על הכתב את מה שנדמה להם שמצופה מהם, ממש כפי שטען לאחרונה ההיסטוריון טימותי סניידר, המומחה למשטרים עריצים במחצית הראשונה של המאה ה-20, כשניסה להסביר מה עתידה החברה האמריקאית לחוות לאחר בחירתו של דונלד טראמפ; החברה, טען סניידר, פועלת כפי שהיא מניחה שיצופה ממנה לפעול, עוד לפני שהונחתה לנהוג בדרך מסוימת. ואכן, לטענתו של נוי, הספר מזמן מצב שבו הביקור במוזיאון הופך את המבקרים לחלק אינטגרלי ממנו ומן המוצגים ואף מכתוב להם במידה מסוימת כיצד להשתמש בו. ה"מזמינות" (affordance) שהספר מציע, הופכת את הרישום בו ליצירה קולקטיבית של המבקרים, המתייחסת למוזיאון, לאופן שבו המבקרים סבורים שמצופה מהם להבין את אתר המורשת ואת האידיאולוגיה המונחלת באמצעותו, אך גם להתייחס למציאות חייהם ולאופן שבו הם חשים עצמם קשורים לצבא.

התובנה הזו מעניינת בהקשר ממצאים נוספים של נוי: רבים מן הכותבים בספר הן כותבות, ולעומת זאת, הייצוג במוזיאון הוא גברי מובהק, ממש כמו ניהולו על ידי רוב גברי של אנשים המזדהים כוותיקי הצנחנים. כך גם הצילומים המכוננים במוזיאון – שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל יצחק רבין ואלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס בשערי העיר העתיקה, ונרקיס והרב הצבאי הראשי שלמה גורן ליד הכותל – משקפים את מקומם המרכזי של גברים בכיבוש ירושלים. נוי מאיר, כי לא זו בלבד שתצלומים כאלה מנציחים את הקונצנזוס המיליטריסטי הגברי הישראלי או את השילוב בין אורתודוקסיה לצבא, הם מציגים את קברניטי הצבא והמדינה כאשכנזים. בבדיקה לא מדעית שערך בקיר הזיכרון באתר גילה, כי כארבעים אחוזים מחללי הקרב על ירושלים היו מזרחיים. אבל באתר המורשת מונצחת גם ההגמוניה הגברית האשכנזית של ראשי המדינה ב-1967.

מעניין במיוחד הפרק המוקדש לספר מבקרים נפרד, ספר האח"מים, המוצב במשרדי ההנהלה. 283 הרישומים בספר זה נחלקים בין 32 קבוצות, 131 גברים אינדיווידואליים ורק 14 נשים, שבכללם שרים, ח"כים, אנשי צבא בהווה ובעבר, שופטים ומבקרים רמי דרג מחו"ל. החתימות בספר רשמיות, כולל עיסוקו של החותם. בהשוואה לספרי המבקרים הציבוריים, כאן ניכר שיש הרבה יותר גברים, הרבה יותר אשכנזים, הרבה פחות דתיים, מספר זעום של חרדים, והרבה פחות צעירים. מתברר, שככל שהדברים נוגעים לספר המבקרים המיוחסים, ההגמוניה של 1967 הייתה שרירה וקיימת גם כארבעים שנה מאוחר יותר.

לנוכח הממצאים הללו, מסביר נוי בסיום ספרו, כי "ספר המבקרים של גבעת התחמושת הוא מדיום מגויס אידיאולוגית המזמין, מתעד ומציג פומבית מופעים של זהות קולקטיבית והנצחה

ציונית אתנו-לאומית" (Noy 2015: 207; התרגום שלי, נ.ש.). ספרו של נוי חושף בעיני לא רק את הדינמיקה של ספרי המבקרים במוזיאון גבעת התחמושת. הוא משקף את האופן שחלק נכבד בחברה הישראלית ממשיך לפרש את מלחמת ששת הימים ואת מצבה של ישראל באזור: גאווה גדולה על הניצחון ההוא, ללא מבט ביקורתי או התמודדות ישירה עם תוצאותיה – הידועות היום – של אותה רעידת אדמה גיאופוליטית במזרח התיכון.